



**Ірина ЧЕРЕЗОВА,**  
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології  
Бердянського державного педагогічного університету

## Психолінгвістична складова мовленнєвої діяльності молодших школярів

**Постановка проблеми.** Актуальність дослідження пояснюється наявним запитом суспільства на підготовку особистості, яка володіє високою комунікативною культурою. Не викликає сумнівів, що успіх у всіх видах життєдіяльності людини фактично гарантує її здатність до спілкування.

Дослідники (Л.Варзацька, М.Вашуленко, І.Зимня, Т.Науменко, Т.Піроженко, І.Румянцева, Т.Ушакова та ін.) єдині у визнанні того величезного значення, що має для молодшого школяра спілкування, оскільки воно знаходиться в центрі його життя, багато в чому визначає аспекти поведінки та діяльності. Проте, як свідчать життєва практика та наукові дослідження, далеко не кожен молодший школяр спроможний ефективно налагодити й підтримувати контакти. А це, безумовно, позначається на якості його взаємин з однолітками, батьками та педагогами, на його поведінці, вчинках та особистісному становленні загалом.

У зв'язку з цим Державний стандарт початкової загальної освіти, ґрунтуючись на засадах особистісно зорієнтованого та компетентнісного підходів, наголошує на формування комунікативної компетентності молодшого школяра як ключової, яка виявляється в здатності успішно користуватися всіма видами мовленнєвої діяльності у процесі спілкування, пізнання навколишнього світу, вирішення життєво важливих завдань [2, с. 1].

**Аналіз досліджень і публікацій.** Розробка теорії мовленнєвої діяльності припадає переважно на ХХ ст. (Ф. де Соссюр "Курс загальної лінгвістики"), Л.Щерба ("Про три аспекти мовних явищ і експерименти в мовознавстві", "Мовна система і мовленнєва діяльність"), Л.Виготський ("Мислення і мовлення"), М.Жинкін ("Механізми мовлення"), О.Лурія ("Мова і свідомість"), О.Леонт'єв ("Мова. Мовлення. Мовленнєва діяльність", "Основи теорії мовленнєвої діяльності", "Основи психолінгвістики" та ін.).

Різні аспекти мовленнєвого розвитку дітей досліджували психофізіологи, зокрема механізми породження мовлення (В.Бельтюков, Н.Бехтерева, Н.Жинкін, В.Каменська, М.Красногорський, У.Пенфільд, Т.Хризман та ін.) та етапність формування слова як сигналу в контексті взаємодії сигнальних систем дійсності (Н.Данилова, І.Горелов, М.Кольцова, І.Павлов, К.Седов та ін.). Психологами (Л.Виготський, П.Гальперін, Д.Ельконін, О.Леонт'єв, С.Максименко та ін.) обґрунтовано основні положення діяльнісного підходу до проблем розвитку мовлення, досліджено питання взаємозв'язку розвитку мовлення та мислення в онтогенезі (А.Валлон, Л.Виготський, П.Гальперін, Н. Горелов, О.Лурія, Г.Люблинська, Я.Неве-

рович, Ж.Піаже, Т.Піроженко та ін.). Лінгвістичні дослідження розкривають фонетичні, лексичні та граматичні особливості мовлення на початкових етапах розвитку (О.Гвоздев, С.Куранова, Н.Рибніков, Т.Ушакова, С.Цейтлін, О.Шахнарович, Н.Швачкін та ін.). У педагогічних дослідженнях з питання мовлення дітей доведена залежність розвитку мовлення від становлення спільної з дорослим діяльності (М.Єлагіна, Н.Лепська, М.Лісіна та ін.), визначено закономірності, принципи та методи навчання (А.Богущ, М.Вашуленко, К.Крутії, Г.Ляміна, Т.Науменко, К.Пономарьова та ін.).

**Мега статті** – теоретично обґрунтувати психолінгвістичні основи мовленнєвої діяльності молодших школярів та запропонувати шляхи її удосконалення в процесі навчання.

**Виклад основного матеріалу.** Одним із видів пізнавальної діяльності є мовленнєва діяльність. Перший підхід до трактування мовленнєвої діяльності – *лінгвістичний*, пов'язаний з ім'ям Л.Щерби: мовленнєва діяльність розглядається як один з трьох аспектів мови ("психологічна організація", "мовна система", "мовний матеріал"), що охоплює суму окремих актів говоріння й розуміння. Звідси й виокремлення її видів – говоріння, слухання (аудіювання), читання та письмо. Другий підхід щодо розуміння мовленнєвої діяльності – *психологічний* (Л.Виготський, О.Леонт'єв), який розглядає її як вид пізнавальної діяльності людини. Відтак, мовленнєва діяльність відображає таку ж структуру, як і будь-яка інша, і має такі характеристики: предметність, цілеспрямованість, мотивованість, ієрархічна (вертикальна) та фазна (горизонтальна) організації. Третій підхід – *психолінгвістичний*, який досліджує механізми породження (продукування) висловлювань від ситуації спілкування до мовленнєвого наміру, від нього – до плану, і далі – до семантико-граматичної структури мовлення (І.Зимня, О.Леонт'єв) [1, с. 134].

До найвідоміших психолінгвістичних теорій породження мовлення належать теорія рівнів мови Ч.Осгуда, теорії Л.Виготського, О.Лурії, М.Жинкіна, О.Леонт'єва.

Основною ідеєю теорії рівнів мови Ч.Осгуда є продукування мовлення (кодування) за чотирма рівнями:

- 1) мотиваційний рівень, на якому мовець приймає загальні рішення щодо продукування мовлення (говорити чи не говорити; в якій формі говорити; які засоби використовувати; які моделі інформації обрати);
- 2) семантичний рівень, коли мовець виокремлює в реченні певні послідовності слів (функціональні класи);
- 3) рівень послідовностей, основною одиницею якого є слово не як семантична одиниця, а як фонетичний комплекс (діють механізми розпізнавання звукових, граматичних послідовностей та ін.);

4) інтеграційний рівень, основною одиницею якого є склад (діють моторні механізми кодування та відбувається звукове оформлення опрацьованого висловлення) [3, с. 76].

Відповідно до теорії Л. Виготського, мовленнєве мислення має три аспекти: думку, внутрішнє мовлення, слово. Процес породження мовлення йде від мотиву до оформлення думки, потім думка опосередковується у внутрішньому слові і далі — у значеннях зовнішніх слів, після чого — у словах. У цьому процесі ключову роль відіграє *внутрішнє мовлення* як особливий внутрішній план мовленнєвого мислення, яке є посередником між думкою та словом [3, с. 76–77].

Розвиваючи ідеї Л. Виготського, О. Лурія розробив учення про динамічну схему висловлювання. Відповідно до цієї схеми формування висловлювання проходить у три етапи:

1) вихідна схема ("семантичний запис"), що є згорнутим мовленнєвим висловленням, яке далі може бути перетворене на систему послідовно пов'язаних слів;

2) внутрішнє мовлення: внутрішній зміст переходить у систему синтаксично організованих мовленнєвих значень (формується синтаксична структура висловлення);

3) формування розгорнутого мовленнєвого висловлювання — ланцюжка взаємопов'язаних речень [3, с. 77].

Важливою для формування цілісних уявлень щодо процесів породження мовлення стала концепція М. Жинкіна. Відповідно до неї у внутрішньому мовленні використовується особливий внутрішній код. Він є невербальним, універсальним (або предметно-схемним) за своїм характером і являє собою сукупність психічних сенсорних образів-знаків, яка в кожній людині є індивідуальною [3, с. 77–78].

Згідно з теорією О. Леонтьєва, мовлення — це складна мовленнєва дія, формування якої передбачає кілька етапів:

1) внутрішнє програмування як змістове ядро майбутнього висловлення;

2) семантико-граматичне програмування, що включає кілька компонентів: тектограматичний, фенограматичний, синтаксичне прогнозування, синтаксичний контроль;

3) моторне програмування як алгоритм продукування висловлювання;

4) реалізація мовлення (власне усне чи письмове мовлення).

На думку О. Леонтьєва, мовленнєва діяльність — це ланцюг окремих мовленнєвих дій, які обслуговують усі інші види діяльності та входять до їх структури. Водночас, мовленнєва діяльність має місце тоді, коли мовлення є самоцінне, коли мотив такої діяльності не може бути задоволений жодним способом, окрім мовленнєвого [4, с. 63].

Експериментальне навчання, проведене нами протягом 2009–2012 років, дозволяє стверджувати, що мовленнєва діяльність є інтелектуальною, оскільки її предметом є думка, мисленнєве відображення у свідомості людини реальній довкілля. Для цього людина користується системою специфічних знаків (мовних і метамовних) і засобами мовленнєвої комунікації, які потрібно підібрати подумки і використати у процесі спілкування, а це вимагає інтелектуальних дій.

Специфікою мовленнєвої діяльності є й те, що вона має два варіанти здійснення: у формі мовленнєвої комунікації, спілкування (зовнішня форма) і внутрішньої індивідуальної мовленнєвої діяльності (внутрішнє мовлення). У цьому аспекті мовленнєва діяльність виступає як цілком самостійна зі специфічною мотивацією. Її складовими є мовленнєві дії, мовленнєві операції, мовленнєвий акт, мовленнєва ситуація.

Розвиток мовленнєвої діяльності відбувається у процесі навчально-мовленнєвої пізнавальної діяльності і є основою формування комунікативної компетентності.

Навчально-мовленнєва пізнавальна діяльність дітей молодшого шкільного віку складається з різноманітних видів: говоріння (запитання, відповіді, розповіді, описи, переказ тощо); слухання-розуміння (аудіювання) (слухання мовлення товариша, вчителя; слухання казки, оповідання, розповіді тощо), читання (вголос або мовчки), письма (складання і записування речень за ілюстраціями, навчальною ситуацією, подіями життя тощо). У процесі такої діяльності формуються мовленнєві навички і вміння, що обслуговують інші види пізнавальної діяльності (художню, музичну, природничу та ін.).

Поряд із мовленнєвою діяльністю існує поняття "мовленнєве спілкування" (або "комунікативна діяльність"), яке можна розглядати як особливий, специфічний вид пізнавальної діяльності, у ході якого відбувається взаємний обмін інформацією, думками, почуттями, способами поведінки, звичками. Це система мовленнєвих актів, мовленнєвої поведінки, яка забезпечує спілкування, взаєморозуміння між людьми. Мовленнєве спілкування створює комунікативний контекст, в якому реалізуються мовленнєві акти.

Процес мовленнєвого спілкування має низку характеристик, що допомагають реалізувати поставлену мовцями мету: інформативну (повідомлення нового), прескриптивну (вплив на адресата, слухача), експресивну (вираз емоцій, оцінок), міжособистісну (регулювання стосунків між співрозмовниками), ігрову (звернення до естетичних почуттів, почуття гумору).

Мовленнєве спілкування передбачає наявність мовленнєвих дій, операцій, мовленнєвих актів і мовленнєвих ситуацій. Цим воно збігається з мовленнєвою діяльністю. Натомість комунікативна діяльність є значно ширшою за обсягом виконуваних дій і операцій. Це специфічна форма взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудова діяльності, що складається із комунікативних актів, у яких беруть участь комуніканти, котрі породжують і продукують висловлювання (тексти) та інтерпретують їх. Початковий та прикінцевий етапи комунікації пов'язані з механізмами внутрішнього мовлення, його глибинними структурами на рівні універсально-предметного коду мислення.

Психологічна характеристика комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини потребує аналізу всіх її компонентів на різних рівнях: конативний рівень (поведінка), когнітивно-лінгвістичний рівень (свідомість), особистісний рівень (суб'єктний рівень регуляції і самовираження в мовному спілкуванні).

Взаємозумовленість базових основ комунікативно-мовленнєвого й особистісного розвитку дитини демонструє найважливіший закон потенціювання: вища психічна функція, якою є мовлення, і характеристики досягнень

особистісного рівня, що виявляються в мовленні, починають керувати підструктурою психологічних якостей, які складають власний досвід індивіда. На думку С.Максименка, досвід "являє собою генетичне ціле, виникає за всіма законами розвитку цілісної особистості і існує у певних формах, і змінюється ця форма існування особистості так само, як змінюються всі інші її структури. Досвід виходить до контексту існування даної особистості і пов'язаний з лініями її розвитку" [5, с. 217].

Практичне значення дослідження визначається розробкою та впровадженням програми розвитку комунікативних здібностей молодших школярів (див. табл.) з метою виявлення особливостей та прогнозування успішності комунікативної поведінки в різноманітних мовленнєвих ситуаціях, з'ясування особистих комунікативних проблем та пошуку перешкод у здійсненні мовленнєвої діяльності як фундаменту формування комунікативної компетентності.

**Програма розвитку комунікативних здібностей молодших школярів**

№ з/п 1	Мета 2	Вправи 3
Заняття 1	Ознайомлення учнів з основними засобами спілкування (мова, міміка, жести)	"Давай познайомимось". "Паровозик". "Маски". "Обличчя". "Жести". "Іноземець". "Такі різні слова". "Тихо, Танечко, не плач"
Заняття 2	Розвиток уваги учнів до інших людей, розвиток уважності та спостережливості	"Опиши друга". "Маленький художник". "Білі ведмеді". "стежка"
Заняття 3	Розвиток уміння слухати співрозмовника, вправління у спостережливості	"Дотики". "Зіпсований телефон". "Інтонанції". "Слухаємо тишу". "Складаємо казку". "Садівник"
Заняття 4	Розвиток уяви школярів та шляхів її реалізації	"Якби я був чарівником". "Подарунок". "Царівна-несміяна". "Домалой". "Зустріч". "Маленький художник". "Порівняння". "Чарівні малюнки"
Заняття 5	Розвиток поваги, ввічливого ставлення до інших людей	"Що можна зробити для друга". "Ввічливі слова". "Сварка". "Рожеве слово". "Привіт". "Крамниця ввічливих слів"
Заняття 6	Розвиток уваги, співчуття та взаємоповаги	"Гарний вчинок". "Калюжа"
Заняття 7	Розвиток уміння виражати свій настрій та відчувати стан іншого	"Маски". "Інтонанції". "Кольорові настрої". "Різнокольорова квітка". "Фарби"
Заняття 8	Виявлення психологічного дискомфорту та агресії, формування вміння враховувати позицію іншого	"Так буде справедливо". "Зустріч". "Ключ". "Знайди ведучого". "На вузькій стежинці"
Заняття 9	Розвиток уміння ставити питання, ввічливо звертатися, виявляти увагу до інших	"На вулиці". "Інтерв'ю". "Так" або "Ні" не говорити"
Заняття 10	Розвиток уміння висловлювати свої почуття, симпатії та взаєморозуміння	"Таємниці спілкування". "Побажання"

Узагальнюючи результати впровадження експериментального навчання за програмою розвитку комунікативних здібностей молодших школярів, ми дійшли наступних висновків:

1. На сьогодні проблема мовленнєвого розвитку дитини залишається актуальною та потребує подальшого вирішення як психологами, так і представниками інших наук (філологами, лінгвістами, психолінгвістами). Такий комплексний підхід до означеної проблеми зумовив окремий аспект її вивчення – психолінгвістичний.

2. Згідно з психолінгвістичним підходом, мовленнєва діяльність є одним з видів пізнавальної діяльності і являє собою самостійну діяльність із специфічною мотивацією та структурою (мовленнєві дії, мовленнєві операції, мовленнєвий акт, мовленнєва ситуація).

3. Загальні закони генези психіки зумовлюють існування періодизації розвитку мовленнєвої активності, формування мовленнєвих навичок дитини. Зокрема, розвиток мовлення молодших школярів опосередковується соціальною ситуацією розвитку і має свої особливості: удосконалення навичок усного мовлення, оволодіння писемним мовленням, формування механізмів внутрішнього мовлення, становлення грамотності.

4. Аналізуючи комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини, ми маємо можливість відобразити становлення її особистості як процес синтезу характеристик індивіда в унікальну структуру (поведінка, свідомість, особистість), що визначається і змінюється в результаті взаємодії із середовищем і виявляється у спілкуванні.

5. Важливою складовою комунікативно-мовленнєвого розвитку є внутрішня активність самої дитини, її спрямованість на соціальне оточення, що сприяє гармонійному та цілісному становленню особистості.

Вважаємо за необхідне продовжити подальший пошук шляхів виявлення різноманітних чинників, які впливають на мовленнєвий розвиток молодших школярів та приділити увагу розробці активних методів його стимулювання в процесі навчання.

#### Література

1. *Богуш А. М.* Формування мовної особистості на різних вікових етапах: монографія / Богуш А. М., Трифонова О. С., Кисельова О. І., Горіна Ж. Д., Черкасов П. М. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2008. – 272 с.
2. *Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа.* – 2011. – №7. – С. 1–18.
3. *Куранова С. І.* Основи психолінгвістики / С. І. Куранова. – К. : ВЦ "Академія", 2012. – 208 с.
4. *Леонтьев А. А.* Основи психолінгвістики / А. А. Леонтьев. – М. : Мысль; СПб: Лань, 2003. – 286 с.
5. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.
6. *Практична психологія в початковій школі / [Упор. О. А. Атемасова].* – Х. : Вид-во "Ранок", 2011. – 160 с.

